

GÁSPÁR
CSABA LÁSZLÓ

Mi váltja ki a gondolkodást?

Az egyiptomi és a görög gondolkodás különbségéről, és a gondolkodás mai helyzetéről

1956-ban született Budapestén. A Miskolci Egyetem Filozófiatörténeti és a veszprémi Pannon Egyetem Antropológiai és Etikai Tanszékének oktatója. Legutóbbi írását 2006. 2. számunkban közöltük.

Bevett eszmetörténeti megállapítás, hogy a filozófiai gondolkodás szülőházaja Göröghon, közelebbről a jón tengerparti városok Milétoosz és Epheszosz. Itt éltek azok a gondolkodók — Thalész, Anaximandrosz, Anaximenész, Hérakleitosz —, akiknek nevéhez a sajátosan filozófiai gondolkodás megjelenését társítjuk. Ennek jellegzetessége az, hogy nem a világot alkotó dolgok használhatósága érdekli, vagyis nem az ember vitális szükségletei felől közeledik a létezőkhöz, és nem az emberhez való viszonyában veszi szemügyre a világot, nem önös célból, hanem öncélúan: önmagáért és önmagában vizsgálja a létezőt, kutatván, mi az eredete, miben áll lényege, mi a rendeltetése. „Az első filozófusok (...) a tudományt a tudás kedvéért keresték, s nem a belőle fakadó más egyéb haszonért” — mondja Arisztotelész (Met. 982b), majd hozzáteszi: „Ezt különben maga a tény is bizonyítja. A tudásnak ez a fajtája ugyanis akkor kezdődött, amikor már az élet kényelmére és élvezetére szükséges dolgok csaknem mind megvoltak” (Met. 982b). A filozófiai gondolkodás fellépése tehát előzetesen feltételez némi anyagi biztonságot, hiszen csak ekkor lehet kilépni a gyakorlati kényszerből, és merőben teoretikusan, tisztán szemlélődve viszonyulni a létezéshez.

Hogy a kifejezett filozófia csak a természeti kényszerektől és meghatározottságoktól való függetlenedés valamely minimális fokán válik lehetővé, arra Hegel is rávilágít: „A természet általában a szellemhez képest valami mennyiségi, amelynek ereje nem lehet oly nagy, hogy egyedül magát megtegye mindenhatónak, [De bizonyos körülmények között] (...) az elemek ereje túl nagy, semhogy az ember kiszabadulna velük vívott harcából, semhogy elég hatalmas volna, hogy szellemi szabadságát érvényesítse a természet hatalmával szemben. A fagy (...) vagy Afrika izzó hőisége túl hatalmas erők az emberrel szemben, semhogy alattuk a szellem szabad mozgást nyerhetne és gazdagságához juthatna, amely szükséges egy művelt valóságalkotáshoz s ezt magába zárja” (*A világtörténelem filozófiája*, 151).

Mindezt figyelembe véve, és hozzátéve, hogy az antik filozófiatörténeti hagyomány szerint majd' mindegyik jeles görög filozófus járt Egyiptomban, és tanult az egyiptomi papoktól, a következő kérdés fogalmazódik meg: Miért éppen görög földön, és

nem Egyiptomban, Mezopotámiában vagy Indiában jelent meg a filozófiai típusú gondolkodás? Kérdésünket szűkítsük le Görögország és Egyiptom alternatívájára, mivel közös földrajzi térben helyezkednek el. Az első görög filozófusok fellépése és működése az Kr. e. 6–5. évszázadra esik. Ekkorra Egyiptom már másfél évezred stabil fennállást tudhat maga mögött! Társadalmi-politikai szerkezete szilárd, gazdasága megbízható, gazdagsága magabiztos, tehát megfelel az Arisztotelész által megfogalmazott követelménynek; ugyanakkor klimatikus viszonyai se teljesen alkalmatlanok a szellem kibontakozásához, így a hegeli feltételnek is eleget tesz. A Nílus a megfelelő szervezethez és fegyelmezethez köszönhetően biztonságos jóléttel ajándékozta meg az egyiptomiak számtalan generációját. Akkor hát miért nem Egyiptom a filozófia hazája? Miért nem alakul ki a biztonságos birodalmi évszázadok alatt a filozófiai gondolkodás? Avagy: ha nem a filozófiai típusú, akkor miféle gondolkodás bontakozott ki, s volt honos immár másféle évezrede Egyiptomban? Kérdésünket így szőhetjük tovább a megsejtett és feltételezett válasz irányába: Vajon a Nílus az ott élőknek csupán testi javait szolgálta, vagy szellemét is táplálta, gondolkodását is élesztette? Az egyiptomi embernek csak a testi szükségleteit elégítette ki biológiai jelentőségével, vagy szimbolikus jelentésével szellemét is kormányozta? Az áradás természeti ritmusa csak a testi gondolkodás logikáját szabta meg, vagy a gondolkodásnak is mértéket adott? Mit köszönhet Egyiptom a Nílusnak: csak életet, vagy a gondolkodás életét is? — E kérdések boncolgatásával a gondolkodás lényegét szeretnénk megvilágítani, fényt vetve mai állapotára és kibontakozásának esélyére.

* * *

A filozófia szigorúbban veszi a gondolkodást, mint a hétköznapi felfogás. Az ember gondolkodó lény. Mit jelent ez? A filozófiai értelemben vett gondolkodás lényege nem merül ki abban, hogy az embernek fejlett központi idegrendszere van, amelyben mentális folyamatok zajlanak. A filozófia értelmezésében nem a gondolkodás biofizikai állagának összetétele, felépítése és működése adja a gondolkodás lényegét, hanem az, hogy általa az ember anyagba oltott szellemi természete mutatkozik meg. A filozófia nem a központi idegrendszer biofizikai működésének tekinti a gondolkodást, hanem a *lét mint logikum és érték megmutatkozásának és észlelésének*; nem a biológiai evolúció fejleményének fogja fel, hanem a *lét önmagához térésének* és a tudat megvalósulásának. Filozófiai megközelítésben a gondolkodás középponti kategóriája nem a sikeres környezeti alkalmazkodás, hanem a gondolkodó alany biológiai érdekétől független *igazság*. A gondolkodásban a tér-idői anyagi univerzum átemeledik a megismerés folyamatába, és az ismeret, a tudás minőségé-

vel, azaz valami nem anyagi-mennyiségi mozzanattal gazdagodik. A gondolkodás nem a létező anyagát méri, hanem létét mérlegeli; tárgya tehát nem az anyag, hanem az — egyebek között az anyagi formában — megmutatkozó valóság *léte*. A gondolkodásban nem a dolog anyagi mivolta esik latba, hanem az, hogy egyáltalán *van*. Egyszóval a gondolkodás nem az anyagi létező anyagi összetételére és szerkezetére irányul, hanem a létezőre *mint létezőre*.

A gondolkodás számára a materiális lét nem egyszerűen adja, hanem inkább csak *közvetíti* a gondolkodnivalót. Hasonlóan a gondolkodás biofizikai szervéhez, amely minden spontaneitása ellenére rászorul az érzéki ingerek stimulusára, a filozófiai értelemben vett gondolkodás is befogadó, legalábbis működésének első fázisában. A gondolkodást a gondolkodnivaló aktivizálja. Mi a gondolkodnivaló, illetve a meggondolandó? Sok minden lehet. A legmeggondolandóbb a létezők léte, az, hogy egyáltalán vannak; az ember legkézenfekvőbb gondolja pedig, amit mindig és állandóan meg kell gondolnia, önmaga léte, az egzisztencia.

Az eddigi fejtegetés alapján úgy vélhetnénk, hogy a gondolkodás valami rendkívül absztrakt, hiszen tárgya nem maga a konkrét dolog — milyensége, összetettsége, többi dologgal való kapcsolata —, hanem a léte. Márpedig valaminek a léte igencsak elvontnak tűnik. A kezemben tartott könyv empirikus mivoltához képest a könyv meglétén töprengő elmélkedést szerfölött mesterségesnek tekinti a köznapi vélekedés. Tény, hogy a dolog léte a mindennapos érzékelésben mintegy feloldódik a tárgyi adottságokban, melyek a tevés-vevés, az alkalmazás közben előtérben állnak. A könyvnek elsősorban nem a létét észleljük, hanem súlyát, színét, formáját érzékeljük. A létet amúgy sem lehet érzékelni, nincs súlya, hossza, formája; nem az érzékeinkre hat, hanem a gondolkodásunkra, ez pedig a primer érzékeléshez képest másodlagosnak és elvontnak tűnik. Valójában azonban a gondolkodás igazi „tárgya”, a létezők léte nem elvont módon jelenik meg, hanem valamely hirtelen vagy nagy erejű élmény formájában, szinte vakító konkrétsággal.

Hirtelenül, amikor egyszer csak észrevevesszük valamely tárgy mindentől eltérő különlegességét, egyediségét, vonásainak sajátosságát, a többitől elütő tulajdonságait. Apró történés ez, de mélyen misztikus: *egyszer csak* szemünkbe villan, majd elménkbe ötlük a tárgy *egyszerisége-ténylegessége*. Nem erőlködés és nem koncentráció, nem a gondolkodás összpontosításának eredményeképpen, hanem „csak úgy”. Magától. Elemi erővel, mégis szelíden; hatalommal, mégis csöndes eseményként ér bennünket az esetleg oly mindennapos tárgy, dolog, esemény *jelentkezése*. Hogy van. Hogy éppen ilyen. Ekkor megtapasztaljuk szolgálai, szürke, mindig visszahúzódó jelenvalóságában — melyen mindeddig átsiklott a szapora-dolgos és elfoglalt tekintet — azt az elemi csodát, *hogy egyáltalán* létezik. Most megakad benne szemünk, meg-

szakad a tennivalók vezérelte nézés, és a tárgy egyszerűségének megpillantásává sűrűsödik, majd gondolkodó látássá terül szét. És íme, előttünk a tárgy *léte*. Nem konstrukció, nem mi gondoljuk, nem mi gondoljuk ki, és nem mi gondoljuk el. Valójában nem gondoljuk, hanem észleljük, és ez indítja el gondolkodásunkat. Feladatorientált problémamegoldásból átváltódnak eszmélődő gondolkodásra. Misztika ez a javából, de hétköznapi misztika: amikor egymásba lobban létezés és gondolkodás. A filozófia ezt tekinti a lét megvalósulása kitüntetett pillanatának.

És megtapasztalhatjuk a létet nagy erejű élmény közegében. Egy különleges természeti esemény — negatív formában mint katasztrófa, vagy pozitív formában mint természeti szép — olyan erővel hat ránk, hogy a lélegzetünk is elakad. Történelmi esemény, kudarc vagy győzelem, önmagunk vagy közösségünk létezésének „puszta” tényét világítja meg, titokzatosnak, törekénynek mutatja, és éppen ezért elgondolkodtatónak. Ilyenkor nem az esemény-történet milyenségén, lefolyásán töprengünk, hanem azon, hogy egyáltalán megtörtént, végbement, megesett; hogy ilyesmi megeshet, lehetséges — *van*. A létadó eseményeket többnyire empirikus lefolyásukban érzékeljük, de itt is megtörténhet a csoda, hogy egyszer csak észre-vesszük a bennünk munkáló erőt, melynek eredményeként *vagyunk*; — és gondolkodni kezdünk létezésünk *tényén*.

Akár így, akár úgy, a van, a lét, a legkonkrétabb módon tapasztalódik meg; olyannyira, hogy csak kellően érzékeny és ellenálló gondolkodás képes magát mintegy leválasztani az élményről. A gondolkodás — az érzéki tapasztalatban adott dolgot, az élményt kiváltó eseményt vagy eseménysorozatot a maga empirikus mivoltában átadván az analizáló szaktudománynak — a filozófiai reflexióban arra koncentrálni, ami a létezőben, illetve a létező által megjelenik, arra az erőre, aminek megnyilvánulása a szóban forgó dolog, esemény, történet, jelenség. Így irányul a gondolkodás a létező létén keresztül magára a létre, illetve a vallási gondolkodás a világ meglétéén keresztül a világot alkotó-teremtő-fenntartó »isten«-re.

Ilyenformán a gondolkodásnak egyszerre kell ellenállónak és rendkívül érzékenynek lennie. Ellen kell állnia a történet, esemény, dolog empirikus erejének, nehogy az teljesen lefoglalja; ugyanakkor érzékenynek kell lennie, azért, hogy képes legyen mintegy a mélyére nézni, áthatolni az empirikus állagon, eljutni ahhoz a valósághoz, ami a konkrét dologban megnyilvánul, s amihez egyedül a konkrét dolgon keresztül van hozzáférése az emberi gondolkodásnak; illetve megítélni, hogy ténylegesen létezik-e ez a valóság, ha igen, miként, ha nem, miként nem; ha pedig nem létezik, akkor megfejtetni, honnan fakad és miért oly szívós a gondolkodás törekvése, hogy szüntelenül ezzel a kérdéssel birkózzék, s a létezőben a létet, az érzéki meglétben a

szellemi értelmességet keresse. Nyelvi káprázat vagy nyelvet kápráztató ősválóság az, amit a gondolkodás a létező anyagi valóságán „túl”, a létező léteként gondol mint értelmességet?

Nos, immár rátérhetünk eredeti kérdésünkre abban a formában, hogy mi váltotta ki a gondolkodást Egyiptomban, és ha ez a gondolkodás nem filozófiai volt, akkor miféle? Válaszunk az eddigiek alapján így fogalmazható meg: Ha a filozófia az ember életéből indul ki, s azokat a tapasztalatokat veszi fontolóra, amelyek életének lényegét adják, illetve amelyek az ember és világ találkozása-ütközése-küzdelme során adódnak, akkor az egyiptomi ember számára minden valószínűség szerint a Nílus és az általa lehetővé váló létezés biztonsága, állandósága, szabályossága volt az a tapasztalat, ami a gondolkodást kiváltotta és artikulálta. A Nílus termékeny ereje, szabályos kiöntése, mely a csillagok állása és egyéb megfigyelés alapján kiszámítható, maga az eleven erő és élet. Az ekkora erejű létadó stabilitás gondolati megfogalmazása az »isten«, ami az emberi gondolkodást teljesen magához vonzza, és legnemesebb erőit lefoglalja — persze úgy, hogy előbb felébreszti, aktivizálja és felizzítja.

Valóban: a Nílus nem csak az ott élőkhöz testi javait szolgálta, hanem szellemét is táplálta. Az egyiptomi ember számára a Nílus életadó erejének módján és formájában artikulálódott az a tapasztalat, ami kiváltotta és magára irányította a gondolkodást. Filozófiai fogalmakkal: a Nílus és működése volt az a konkrét létező és létesemény, amiben a lét a legerőteljesebben megnyilvánult. Mivel az egyiptomi gondolkodást egyetlen konkrét tapasztalat uralja, ezért ez a gondolkodás a lét univerzalitását mint konkrét univerzalitást gondolja el, azaz teológiailag, »isten«-ként, illetve az élet szabályozó erőit, a lét megnyilvánulásait úgyszintén konkrét univerzalitásokként, »isten«-ekként fogalmazza meg. Innen az egyiptomi gondolkodás teológiai jellege. — Ezzel szemben a görög gondolkodás elvontabb, elfordul a konkrét univerzalitásoktól, és azt, ami egyetemes, egyetlenként és mindenek fölött állóként fogja fel. Ez a filozófia útja. — Mindkettő gondolkodás, és mindkettő a létet gondolja, csak éppen más és más módon, mert más az az elemi tapasztalatuk, ami gondolkodásukat kiváltja és mozgásban tartja. A görögöknek nem volt egyetlen Nílusuk. A dolgok mélyére hatoló megfigyelőképességük kezdetben különböző erőcentrumokat észlelt és artikulált »isten«-ekként, majd elvonatkoztató intellektuális érzékenységük és egységesítő szemléletük az »isten«-ekként megjelenő konkrét univerzalitásokat egyre inkább demitologizálta, és a Lét eszméjével azonosnak tekinthető fogalmakban egyesítette, mint amilyen a platóni Jó.

És vajon — nyilall belénk a kérdés —, vajon mi vonzza magához a mi gondolkodásunkat? Számunkra mi az az elemi tapasztalat, ami állandó csodálkozást kelt és gondolkodásunkat táplálja,

artikulálja és vezéri? Mi tartja eleven mozgásban a mi gondolkodásunkat? A kérdés fájdalmas tapasztalatra világít rá. A modern ember életét ugyanis szórt, diffúz értelmesség lengi körül; gondolkodása olyan, mint élete: a megszervezett társadalmi-civilizációs működés következtében nincsenek benne nagy és elemi tapasztalatok. A technikai világ látszólagos biztonsága eltompítja a jelentős állandóság és a jelentős kiemelkedések egymásra rímelésének tapasztalatát, illetve mivel minden a szokványos működés szűrkezőnájába merül, az ember nem észlel ilyeneket. Ezért nem ismeri azt a mindent megvilágító élményt, ami az egyiptomi ember számára a Nílus: a végső alap, amelyen az ember élete nyugszik; mégpedig olyan végső alap, ami elemi módon és érzékletesen megnyilvánul. Nekünk már nincs olyan döntő — és közös, tehát nyilvános, mindenki számára hozzáférhető és ezért mindenki által gondolkodásba fogható, mert mindenkit gondolkodóba ejtő — tapasztalatunk, mely abszolút erőként hatna a mindennapok kiegyenlítetttsége közepette, kiemelkedés lenne a hétköznapi egyhangúságából, illetve ami létezésünk egyértelmű és vitathatatlan, mert primer módon érzékletes forrása lenne.

Nincs Nílusunk. Mi van helyette? Valaminek lennie kell, ami a gondolkodást egyáltalán kiváltja és mozgásban tartja! Mi lehet az? Vagy talán Heideggernek van igaza, aki szerint „elgondolkodtató korunkban az a legelgondolkodtatóbb, hogy még mindig nem gondolkodunk”?

Nekünk, maiaknak, se Nílusunk nincs, se görög isteneink nincsenek. A mi meghatározó tapasztalatunk, ami gondolkodásunkat mozgósítja, éppen a hiány, az istenek hallgatása, az univerzalitások szétesése, az egyedi és az egyszeri kínzó póresége. Az egyszerit nem tudjuk az érvényesség palástjába öltöztetni, ezért mezítelenül és némán mered ránk; nem készlet gondolkodásra. Az egyedit nem tudjuk az univerzális méltóságával felövezni, így az erőtlenség és semmitmondón áll előttünk; nem hív gondolkodásra. Sem az egyszeri, sem az egyedi nem fejt ki ellenállást, nem élesíti fel eszméletét vesztett gondolkodásunkat, egyedül a kalkuláló-tervező-technikai számítás ösztönzi újabb és újabb hódító projektumok kiötlésére. A minden általánosságtól és egyetemességtől — egyszerűval értelmességtől — megfosztott történesek zuhogása elsodorja az embert, s az egyre több és egyre mezítelenebb tényeket okádó világ fojtogató undort vált ki belőle. Belefulladunk a tények áradásába.

Mert nincs Nílusunk!

Csak a tények és a tények, a dolgok és a dolgok, a világhulladékok értelmetlen hömpölygése. És bár sok mindent tudunk már mesterségesen előállítani, építeni, megszerkeszteni, de valódi Nílust, természetes értelmességet — egyszerűval: »világ«-ot — nem.

Az egyiptomi ember nem maga alkotta meg a Nílust, csak felöltöztette. Elemi erővel észlelte életadó erejét, és szükségében

hozzáfordult. Nem volt ebben semmi romantika; a szikár realitásról, de annak teljességéről beszélünk: A szükségén keresztül észlelte ezt az erőt, de — és ez a döntő — nemcsak az önfenntartás kemény szükségét érezte, hanem a szükségét az áldozatos munka áldásaként kielégítő, testét-lelkét tápláló Folyam gondoskodását, létadó erejét is észlelte. Az élet forrásához hozzáadta a maga rendkívüli szorgalmát, mindennapos fáradozását, hogy okosan használja az isteni Folyam áradó életerejét, s ebben az odaforduló figyelmes szorgalomban tapasztalta meg a Folyam isten igazi mi-voltát, az odaadó munkában az életadó áldást. És ez volt *A Nílus*, ami magához vonzotta az emberi tevékenységet és gondolkodást — az ügyes-szorgalmas és hálás embert pedig megajándékozta cselekvő, társadalmat építő, gondolkodó ember-voltával.

Nekünk nincs Nílusunk — csak keményen követelőző szükségünk, vagy lustán ásító igényeink vannak. És világi történéseink fullasztó áradatát nem vagyunk képesek *Nílussá gondolni*. Ez fájdalmas, bár jelzi, hogy még nem veszítettük el azt a képességünket, hogy különbséget tegyünk mesterségesen *megszerkesztett* és gondolkodással *megtapasztalt* értelmesség között. Csak akkor tudnánk Nílussá gondolni életünket, ha megtapasztalnánk benne legalább valami mélyáramlatot, megsejtett Nílust, valami forrást, amit ugyan elborítanak az áradó tények-dolgok, de azért nem tömnek el teljesen.

* * *

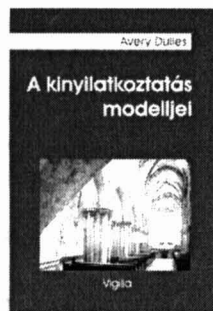
A gondolatmenet itt megszakad, vagy inkább elszivárog. Felszívja a sivatag homokja...

A VIGILIA KIADÓ ÚJDONSÁGA

AVERY DULLES:
A kinyilatkoztatás modelljei

Dulles bíboros közérthetően, mégis igényes tudományos szinten mutatja be azt az alapvető eseményt, amely meghatározta és a boldogság irányába fordította az emberiség életét.

Ára: 2 500,-

Megvásárolható vagy megrendelhető a Vigilia Kiadóhivatalban:
1052 Budapest, Piarista köz 1. IV. em. 420.
Telefon: 317-7246; 486-4443; Fax: 486-4444
Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48.